

WITTGENSTEIN O RELIGIJI

SINIŠA LUČIĆ

Sažetak:

Ludwig Wittgenstein je bio jedan od najznačajnijih filozofa prethodnog stoljeća koji je svojim postavkama dao nove temelje filozofiji. U ovom radu osvrnuo sam se upravo na ono područje na koje nijedan čovjek nije ostao indiferentan, a to je pitanje onostranog, to jest pitanje religije. Kroz vlastite postavke o toj neiscrpoj temi, Wittgenstein je sve više kroz proučavanje otkrivao vlastitu religioznost i produbio ona pitanja na koja cijelo čovječanstvo traži odgovore.

Ključne riječi: Wittgenstein, religion, religija, Tractatus, Culture and Value.

UVOD

Ludwig Wittgenstein je zasigurno jedan od najvećih filozofa dvadesetog stoljeća i to je sve što ću reći o njemu na toj bazi.¹ Njegov način razmišljanja uvelike je promijenio gledište filozofije, usmjerujući je na jezik, premda bi i on sam rekao da se nismo pomaknuli od pitanja koja su si postavljali veliki antički filozofi poput Sokrata i Aristotela. Ono što je mene zapanjilo u njegovu djelu „Tractatus Logico – Philosophicus“ bilo je njegovo stajalište o religiji. Premda iz prvog gledanja „ono o čemu se ne može govoriti, o tome se mora šutjeti“ izgleda suviše kritično, smatrao sam da postoji nešto više. Odlučio sam se posvetiti njegovu viđenju religije i tako otkrio bezbroj mogućnosti kada sam počeo na njegova djela gledati određenim religioznim nazorom. Sam Wittgenstein je tvrdio, kao što sam to istaknuo u ovom radu, da sve gleda upravo sa religioznog stajališta. U tom pogledu njegova filozofija i on sam postali su mi jasniji nego ikada prije. U ovom kratkom putovanju kroz „Tractatus Logico - Philosophicus“, pa kroz njegova predavanja u šestanestogodišnjoj stanci, te „Filozofijskim istraživanjima“ i na kraju, u osvrtu na Kierkegaarda (kojeg je iznimno cijenio) u njegovu posthumno objavljenom „Culture and Value“ pokušat ću prikazati Wittgensteina onakvim kakvim sam ga uvijek smatrao.

1. RELIGIJA U „TRACTATUS LOGICO- PHILOSOPHICUS“

Za ovaj bi naslov mnogi rekli da je besmislen s obzirom da je Wittgenstein sam rekao „O čemu se ne može govoriti, o tome se mora šutjeti“ (TLP 7)² i na taj način prestao govoriti upravo o onome o čemu se nikako ne može šutjeti, a to je religija. U engleskom prijevodu postoji izraz „pass over in silence“ kojim Wittgenstein završava TLP. Prema mojem mišljenju, tu možda završavaju njegovi praktični pogledi na svijet koje je mogao iznijeti, međutim tim zadnjim stavom je otvorio jedna vrata koja vode u metafiziku i promišljanje o „Mističnom“³.

Možda postoje i nejasnoće glede tog pitanja, ali ako pogledamo ono što je Wittgenstein napisao u svom pregovoru, onda njegovo razmišljanje o religiji ima jedan potpuno novi vid. „ - Ovdje sam svjestan toga da sam daleko zastao za onim što je moguće. Jednostavno zato što je moja snaga suviše mala za svladavanje zadatka. – Neka dođu drugi i učine to bolje. Naprotiv, čini mi se da je istina

ovdje saopćenih misli neoboriva i definitivna. Moje je mišljenje, dakle, da sam u biti konačno riješio probleme. I, ako se u tome ne varam, to se vrijednost ovog rada sastoji, drugo, u tome što pokazuje koliko je malo učinjeno time što su ovi problemi riješeni.“⁴

Wittgenstein je pristupio ovom izvanrednom radu jednom objektivnošću i racionalnošću. No, i sam Wittgenstein je znao da tamo gdje prestaje razum, počinje vjera. Je li TLP 7 završetak „racionalnog“ TLP - a i početak Wittgensteinovog pogleda na vjeru? I početak religije, neizrecivog i Mističnog? Pokušat ću u ovome dijelu preko njegovih citata u cijelom TLP - u promišljati upravo o tim pojmovima o kojima se, naprotiv, dragi moj Ludwig, ne smije šutjeti.

1.1. „Svijet je cjelokupnost činjenica, ne stvari“ (TLP 1.1.)

Ovaj stav prije svega naglašava zakonitosti na kojima leži svijet. U ovom svijetu sve se dešava nekim pravilom, uređenošću i logičkim redom, baš kao i u našem razumu. S obzirom da činjenicu definiramo kao „...*Nešto što je slučaj. To je stanje stvari izneseno istinitim sudom*“ cijeli svijet koji se nalazi pred našim očima funkcionira na osnovi istinitog logičkog reda.

1.2. „Prikazati u jeziku nešto što „proturječi logici“, nemoguće je isto tako kao što je u geometriji nemoguće prikazati pomoću koordinata figuru koja proturiječi zakonima prostora; ili navesti koordinate točke koja ne postoji.“ (TLP 3.032)

Zaključak iz ovog je sam po sebi jasan. Ljudski um ne može promišljati nešto što proturječi logici. Na osnovu ovog Wittgensteinova stava usudim se reći da je promišljanje o Bogu i religiji nešto što uopće ne proturječi logici i što je svojstveno za svakog čovjeka. Htio bih napomenuti kako pitanje govora o religiji i Bogu možda nema odgovor, ali zato zasigurno ima određen stupanj razumijevanja kojim možemo potvrditi ispravnost njegovih misli, kao što je to rekao u jednom od svojih ranijih radova: „Vjerovati u Boga znači razumjeti pitanje o smislu života“⁵. Naravno, u ovom kreativnom stavu Wittgenstein ne tvrdi da je to ujedno i odgovor na takvo pitanje. Kako bi potkrijepio ispravnost ovog stava, vraćam se u TLP - u nekoliko stavova unazad. TLP 3.03: „*Ne možemo zamisliti nešto nelogično, jer inače bismo morali nelogično misliti*“⁶, te TLP 3.031: „*Nekad se govorilo da Bog može stvoriti sve, samo ne ništa što bi bilo protivno logičkim zakonima - O „nelogičnom“ svijetu, naime, ne bismo mogli reći kako bi izgledao.*“⁷

Logička jasnoća ovih dvaju stavova je neupitna. Nadalje, želim istaknuti kako je upravo TLP 3.031 ništa drugo nego svojevrsan wittgensteinovski govor o Božjoj opstojnosti. Impliciram pritom da uređenost svijeta ovisi o vanjskom ureditelju, kako je to jednom govorio sam Toma Akvinski u „Summa Theologiae“. I retorički iznosim: „Nije li to logično?“ Krajnji dokaz za iznošenje mog stava jest upravo sam naslov ovog odlomka⁸, jer ljudski um ne bi mogao ovako promišljati, isto kao što niti ljudski jezik ne bi mogao govoriti o nečemu što proturječi logičkom redu.

1.3. „Sve što se može misliti, može se misliti jasno. Sve što se može izreći, može se izreći jasno.“ (TLP 4.116)

Ovaj stav proizašao iz promišljanja o filozofiji kao disciplini koja treba stajati iznad ili ispod prirodnih znanosti, a nikako pored njih. (TLP 4.111) Wittgenstein napominje kako je svrha filozofije logičko razjašnjavanje misli, i rezultat nisu „filozofski stavovi“ već pojašnjavanje stavova, oštro razgraničavanje misli koje su, inače, tako reći, mutne i rasplinite.⁹ Njezin zadatak je ograničiti mišljivo i time nemišljivo, ona znači neizrecivo, a prikazivati će izrecivo.¹⁰ Ono što mene interesira u ovom stavu koji Wittgenstein postavlja prije svega je očitovanje jasnog. Jasno je, naime, da postoji gravitacija, jasno je da kiša pada odozgo prema dolje zbog te gravitacije. I, koliko god ti stavovi zvučali banalno, oni su, osim što su banalni - i jasni. Iduće o čemu sam promišljao kada sam prvi put pročitao ovaj stav u *Tractatus Logico - Philosophicus* bio je: „Postoji li Bog?“ Kako god velika želja bila svakog čovjeka da upravo stav „Bog postoji“ bude jasan, u ovom Wittgensteinovu stavu nazire

se, upravo u primjeni na metafizičko područje, određeni paradoks. Jasno se, po mojem mišljenju, odnosi na samo promišljanje o Bogu, međutim postavljanje izričitih stavova koji bi odredili njegovo postojanje ili njegovo nepostojanje su zapravo nemogući.

1.4. „Ako neki bog stvara svijet u kojem su izvjesni stavovi istiniti, onda on time također već stvara svijet u kojem su točni svi stavovi koji slijede iz njih. I slično, on ne bi mogao stvoriti svijet u kojem je stav „p“ istinit ne stvarajući sve njegove predmete.“ (TLP 5.123)

Ovaj dio smatram svojevrsnim nastavkom poglavlja 1.2. koji izričito prikazuje kako je ovaj svijet koncipiran prema određenom logičkom redu. Postavljam još jednom pitanje: „Prema kojem ili čijem logičkom redu?“ jer gotovo je nemoguće zamisliti splet slučajnosti koji bi doveli do ovako uređenog svijeta kakav danas poznajemo. Kada bi i gledali svijet kao niz okolnosti koje su se dogodile nenadano ili slučajno, uvijek pokrenute od drugog, ne bi li taj cijeli niz sezao u beskonačno? U nešto sasvim neodredivo i nelogično ljudskom razumu? Valja napomenuti da ljudski um i način razmišljanja potražuje „prvog“ u nizu, to jest ono ili onoga što je pokrenulo cjelokupan niz i slijed. Nije li to također svojevrsan logički zaključak proizašao upravo iz ovog naslova? Premda se Wittgensteinovi stavovi odnose na sam svijet, teško se oteti dojmu i određenoj zdravorazumskoj pretpostavci da je ljudski um ipak širih nazora i obzora.

1.5. „Logika ispunjava svijet; granice svijeta i njezine su granice..... Ono što ne možemo misliti, to ne možemo misliti; dakle, također ne možemo reći ono što ne možemo misliti.“ (TLP 5.61)

Ovo bi bio nastavak prethodnog odlomka u kojem se autor upravo dotiče pitanja samih granica logike. Nejasnoća koja se javlja ovdje bazirana je na zaključivanju o nečijem postojanju. Nije li logika upravo zaključivanje o postojanju nekog predmeta kako i sam navodi u TLP 5.123? Nije li logika sam način predočavanja stvarnosti koja nas okružuje?

Ovdje granice logike prema Wittgensteinu dolaze do granica svijeta. Međutim, to bi značilo da je sama logika ograničena iskustvom i empirijski spoznatljivim. Paradoks koji se javlja u ovom stavu stoji u relaciji sa TLP 5.552¹¹. Iskustvo ističe „da nešto jest“ i prema Wittgensteinu to nije nikakvo iskustvo, kako i navodi u svojem stavu. Međutim premda je *Kako prije Što*, nije li to samo odgađanje pitanje „Što to jest?“ koje se logično postavlja o svim stvarima i predmetima promišljanja u našem svijetu i kako ja tvrdim, izvan njega? U ovome primjeru Wittgenstein je jasan glede onog što ne možemo misliti, ali time nije ograničio ljudsku spoznaju na same granice svijeta, premda mu je to bio svojevrsni cilj koji je htio ovdje postići. Ljudski um uvijek razmišlja šire od obzora koji mu je dan u svijetu i to ga uvijek iznova vodi u jedno novo okruženje gdje se iznad logike javlja samo – vjera. Smatram da nije istina da logikom, barem unutar svijeta, ne možemo ustvrditi neko postojanje. Njene granice ipak sežu i dalje od toga.

1.6. „Logika nije teorija, nego slika svijeta. Logika je transcendentalna.“ (TLP 6.13)

Ovim stavom Wittgenstein počinje u svojem TLP pokazivati mogućnosti logike i svoj put prema govoru o religiji. U prethodnom poglavlju stoji stav koji je upravo u ovome opovrgnuo i tako nas doveo u paradoks svojih misli. Ono što me zaintrigiralo u ovome proučavanju jest možebitna istina koja pokazuje da je Wittgenstein zapravo htio natjerati čitatelja da razmisli i da ne slijedi puki put koji je zacrtao u TLP - u, već da se svojim razmišljanjem i jasnom logikom zapita o tematici o kojoj ovdje tako strastveno raspravlja. Taj sokratovski način promišljanja ga samo stavlja na još važnije mjesto u cjelokupnoj povijesti filozofije kako se stavovi ruše, analiziraju i ponovno majeutički potvrđuju u ovom njegovu važnom djelu. Prethodna poglavlja zapravo ovim stavom ne padaju u vodu, naprotiv ona se proširuju i daju novi pogled na Wittgensteinov način promatranja svijeta i onog što stoji izvan njega.

1.7. „Tako ljudi zastaju pri prirodnim zakonima kao pri nečem neprikosnovenom, kao stari pri Bogu i sudbini.....“ (TLP 6.372) ¹²

Po mojem mišljenju ovo je zasigurno jedan od najinteresantnijih Wittgensteinovih stavova u TLP. Ne zbog same tematike koja pretpostavlja religiju i Boga, već zbog samog načina na koji je ovaj stav napisan i iznesen. Vratimo se jasnoći. U ovome pogledu Wittgenstein prihvaća stav da su stari bili jasniji jer, kako on tvrdi, prihvaćali su jasniji završetak. Taj „jasniji završetak“ je upravo ono što sam Wittgenstein shvaća kao „jasno“ i pritom izvjesno. Ovaj zaključak naime proizlazi iz TLP 6.37¹³ i 6.371¹⁴ i pokazuje kako je ipak govor o religiji i Bogu moguć. Ono što nije jasno jest zašto je je Wittgenstein tako očigledno izbjegavao govor o Bogu kada je bilo izvjesno preko njegovih stavova i pritom više nego jasno da je Bog kao pojam i predmet same logike i filozofije i više nego moguć!? Smatram da filozofija i logika, kako ih je Wittgenstein zamislio u TLP, nisu bili mogući bez pogleda izvana, to jest bez da se ne dotakne religije i Boga kao predmeta svojeg proučavanja. Možda je upravo zato ovaj TLP zanimljiv zbog toga što u svakom njegovu stavu se može naći određeno razmišljanje sa nekog religioznog pogleda. Misao koja me vodi kroz ovaj rad upravo ističe nemogućnost šutnje pred onim što nadilazi granice svijeta, iskustva i ljudskog razuma jer upravo kada pokušavamo ograničiti svoja viđenja shvaćamo koliki su obzori ljudske spoznaje i ljudskih mogućnosti. Možda je ipak Wittgenstein u posljednjoj rečenici htio iskritizirati moderan pogled na svijet kada pojam „sve“ je označen drugačijim slovima kao izraziti pokazatelj ljudske taštine i želje da se sve objasni. Možda će se pokazati kako onaj krajnji stav u TLP 7 ipak treba čovjeka natjerati na razmišljanje o nečemu ili nekome koga se ne može spoznati.

1.8. „Smisao svijeta mora ležati izvan svijeta....“ (TLP 6.41) ¹⁵

Nakon što sam u 1.6. iznio kako Wittgenstein proširuje granice logike, već u ovom stavu može se naslutiti kamo ide ostatak njegovih „Traktata“. Ovime Wittgenstein kreće prema metafizici. Premda u njegovu rječniku riječ „Bog“ predstavlja nešto neobjašnjivo i nedohvatljivo ili kako se to kaže „nonsense“, onda zapravo i vjernici i nevjernici govore „nonsense“¹⁶ ili jednostavno „besmislica“. Ili ipak ne? Prema ovome stavu, Wittgenstein implicira na postojanje nečeg ili nekog tko je uredio svijet kakav sada poznajemo. U skladu sa mišljenjima koja sam iznosio u prethodnim poglavljima, ovo je jedan od stavova koji objektivno potvrđuju da je govor o religiji i Bogu i više nego moguć. Pojam, riječ ili predmet „Bog“ u njegovu rječniku možda zvučni kao „nonsense“ jer time kritizira čovječantvo i njegovu tendenciju da sve što postoji imenuje i objasni ili barem, na neki način, to pokuša ostvariti. Nadalje, ukazujući na vrijednosti koje također nemaju vrijednosti unutar ovog svijeta ako se tamo nalaze, Wittgenstein postavlja svojevrsan vlastiti uvod u etiku. Vrijednosti, prema Wittgensteinu, kao i smisao svijeta, moraju ležati izvan svijeta, jer ako bi bile u svijetu, izgubile bi svu vrijednost i važnost svojeg poimanja koje u sebi sadrže.

Izričito naglašavam pritom da je ovime bačena rukavica prirodnim znanostima koje su se oduvijek svojski trudile objasniti sve što postoji preko logike i zaključivanja iz iskustva. Ovim stavom, prema mojem mišljenju, Wittgenstein upravo upozorava znanstvenike da njihovo znanje ne može objasniti ono što leži izvan ovog svijeta, a upravo je to ono što interesira svakog pojedinog čovjeka. Znanost ne može odgovoriti na pitanje „Postoji li Bog?“ jer upravo odgovor na to leži izvan granica ljudskog uma.

Vjerojatno si postavljate pitanje kako je onda moguće zdravim razumom pretpostaviti jedno „samostojno, svemoguće i besmrtno biće“ i zašto sam prethodno inzistirao da se logikom može doći do pojma „Boga“ i razumijevanja istog? Logika nas samo upućuje na govor i raspravljanje o mogućnosti postojanja Višeg. Licemjerno prihvaćanje „Boga“ kao objašnjivog pojma uvreda je i za samog Wittgensteina koji je sam tvrdio da svi njegovi stavovi proizlaze iz religioznog uvjerenja.¹⁷ Ono što treba istaknuti ponovo je poziv na razmišljanje i promišljanje o problemima koje je Wittgenstein ostavio u svojim TLP otvorenima dok god bude čovjeka, a to je promišljanje o religiji i Bogu.

1.9. „Jasno je da se etika ne da izreći. Etika je transcendentalna.“ (Etika i estetika su jedno.) (TLP 6.421)

U fusnoti koju sam naveo etika je karakterizirana kao nauka o moralu. Ono što smatram kao nastavkom prethodnog stava gdje se dotiče etike, ovdje toj nauci daje višu razinu. Nadalje u stavu TLP 6.42 spominje da stavovi etike ne postoje jer ne izražavaju ništa Više. Interesantno je da se u izvorniku „Više“ izražava sa „Höheres“ također velikim slovom što znatno upućuje na pokušaj izražavanja onog što razumom ne možemo doseći niti objasniti. Etičke stavove upravo stavlja također na tu jednu nedohvatljivu razinu jer, logički gledano, kada bi etika bila objašnjiva ili ograničena ovim svijetom, tada bi joj se sav smisao izgubio. Više o pojmu etike i njenoj važnosti u religiji u nastavku. Interesantno je naime u stavu koji slijedi nakon ovoga (TLP 6.422) slični na nauku o moralu koju je iznosio sam Immanuel Kant u svojoj „Kritici praktičnog uma“.

Tvrdim, veliki umovi misle isto, ili barem slično. Wittgenstein ovdje napominje kako posljedice postupanja u određenim situacijama su sistematski raspodijeljene na nagrade (nešto ugodno) i kazne (nešto neugodno) koje leže u određenoj radnji ili postupku. Kako je etika transcendentalna, sustav nagrade i kazne Wittgenstein ne ograničava na ovaj svijet, naprotiv, stavlja ga izvan njega i tako mu daje metafizički predznak.

1.10. „Ako dobro ili loše htijenje mijenja svijet, ono može promijeniti samo granice svijeta, ne činjenice; ne to što se može izraziti jezikom. Ukratko, svijet tada mora time uopće postati drugi. On se tako reći kao cjelina mora smanjiti ili povećati. Svijet sretnog drugi je nego svijet nesretnog.“ (TLP 6.43)

Kako već napominje u svojim prijašnjim stavovima u TLP, čovjek je mikrokozmos¹⁸ i granice jezika su granice jezika nekog čovjeka¹⁹, tako naime i u ovom stavu objašnjava razlog formiranja i preoblikovanja svijeta upravo prema dobrom ili lošem htijenju. Međutim, uzmemo li u obzir sustav nagrade i kazne, postavljam pitanje: „zašto je moguće da je svijet sretnog istovremeno i svijet nesretnog?“ Tajna upravo leži u samoj religiji i vjeri. U jednoj od prethodnih fusnota sam napisao kako je Wittgenstein sam tvrdio da sve probleme gleda sa aspekta religije, nije li onda upravo i ovaj problem religiozne prirode? Bi li svaki čovjek u svojem slobodnom izboru uopće posegnuo za lošim da vjeruje u Boga? S obzirom na to koliko je to zapravo nejasno pitanje vidi se naravno i u samome svijetu i upravo zato je svijet sretnog drugome svijet nesretnog. Nadalje, Wittgenstein u nastavku (TLP 6.431 i 6.4311) raspravlja o smrti za koji tvrdi da nije događaj u životu, te po prvi puta spominje besmrtnost kao nešto neodvojivo od čovjekove biti. Usporedba koja bi trebala na neki način ići u prilog ovoj tezi jest ona koju Wittgenstein navodi upravo na kraju TLP 6.4311: „Naš život je isto tako beskrajan kao što je naše vidno polje bezgranično.“

Premda bi mnogi rekli da ovim citatom zapravo ne potkrepljujem ništa, tvrdim da su predmeti ono što ograničava ljudski vid. Postavimo li čovjeka u prostor bez stvari, istina je da će njegov pogled sezati do obzora. Nije li jednako sa ljudskom spoznajom? Što su predmeti dalji, oni postaju sve više nejasni. Sasvim nepotrebno pitanje, ali, nije li čovjek izmislio teleskop kako bi ipak mogao naći , metaforički rečeno, transparent na kojem piše „kraj“ ?

1.11. „Vremenska besmrtnost čovjekove duše, to jest njezin vječni daljnji život i poslije smrti,pretpostavka koja uopće ne pruža ono što se oduvijek htjelo postići.... (Nisu problemi prirodne znanosti ono što treba riješiti) (TLP 6.4312)²⁰

Počeo bih sa posljednjim dijelom u kojem Wittgenstein napominje kako problemi prirodne znanosti zapravo nisu od tolike važnosti. Premda je svijet koji nas okružuje i više nego zanimljiv, ono što se tiče svakog čovjeka ipak leži u zagonetki *izvan* vremena i prostora. Nadalje, govoreći o duši kao besmrtnoj ljudskoj supstanciji samo postavlja novu zagonetku koja odgovor na tu vječnu pretpostavku ponovno stavlja ondje gdje se ne može doseći. Ima li ta pretpostavka smisla? Jer

čovjekov život prije smrti i poslije smrti se zapravo ne razlikuju kada je jedna te ista duša u tijelu. Sa pravom ostavljam otvorena pitanja koja Wittgenstein dotiče u ovom stavu kako bi ukazao na njihovu važnost i time postavio svojevrstan imperativ koji bi natjerao čovjeka da se bavi sobom, i da promišlja o pitanjima koja upravo leže *izvan* prostora i vremena.

1.12. „Kako je svijet, potpuno je indiferentno za ono Više. Bog se ne objavljuje u svijetu.“ (TLP 6.432)

Ovo bih nazvao svojevrstnom pljuskom objavljenim religijama koje upravo tvrde da se Bog objavljuje *u* svijetu. Wittgenstein, prema mojem mišljenju, ovdje želi pokazati koliko je zapravo taj problem smisla života i onoga što leži *izvan* vremena i prostora važan i prije svega težak. Zašto? Zato što se, na neki način, borio protiv pojednostavljenih govora o Bogu.

Možda i u samom početku djela sam napominjao sličnosti njegovih stavova sa nekim ranijim misliocima, međutim u putu prema kraju sve je izvjesnije da sve što je ikada napisano zapravo ne baca nikakve nove spoznaje o Bogu.

Zašto? Zato što to onda ne bi bio Bog, jer taj pojam nam ne smije biti jasan upravo zbog toga što predstavlja. Ovim stavom bih, naime, i ukinuo upotrebu riječi „Bog“ kojom čovjek želi staviti u okvire ono što se ne može objasniti, kada bih to mogao. Time nitko ne zabranjuje promišljanje ili govor o „Bogu“ (ovom rečenicom potvrđujem ono što sam napisao na početku. O tome se ne može šutjeti!) već Wittgenstein želi maknuti iz okvira u kojima je čovječanstvo „želi“ gledati. Jasno je zašto je ovaj stav ovako postavljen. Sve što je spoznato u svijetu postaje konačno, i zato autor izbjegava uopće takvu pomisao kada govori o onome što leži *izvan* okvira svijeta. Nadalje, mislim da ovaj stav najviše govori sam za sebe, isto kao i dva iduća koja slijede nakon njega. TLP 6.432²¹ i 6.44²² koji zapravo postavljaju imperativ promišljanja o onome što leži *izvan* svijeta. Činjenice ne daju odgovor na ono što čovjek traži, ona su samo pitanja koja se nadovezuju na ostala pitanja i koja samo produbljuju pitanja *izvan* okvira svijeta. Mističnost koju Wittgenstein napominje u narednim stavovima odnosi se upravo na doživljaje koji jasno prikazuju naše okvire promišljanja. U TLP 6.45²³ zapravo se pokazuje koliko se pitanje produbilo sa razvojem znanosti i otkrivanjem granica svijeta.

Prije se smatralo da je svijeta ravna ploča, i da nakon tog ne postoji ništa. Otkrivanjem granica svijeta i proširenjem prirodnih znanosti samo se produbljuje pitanja onog što leži *izvan*. Proširenjem naših znanja o svemiru i svijetu koji nas okružuje sve više shvaćamo vlastitu minijaturnost.

Kako bi zapravo zaštitio pojednostavljenije pitanja o onome *izvan* prostora i vremena Wittgenstein zapravo u jezik i razumijevanje unosi i nesigurnost. Ako nema odgovora, nema niti pitanja! (TLP 6.5) Vjerojatno pretpostavivši kako će skeptici pokušati negirati uopće promišljanje o onome *izvan*, u TLP 6.51 definira sumnju koja može jedino postojati tamo gdje se može postaviti pitanje.²⁴ Tamo gdje nema pitanja, nema niti djelomičnog odgovora, zar ne?

1.13. „Svakako ima nešto neizrecivo. Ono se *pokazuje*, ono je Mistično.“ (TLP 6.522)

Kako Wittgenstein napominje u TLP 6.52 naši životni problemi neće biti ni djelomično dodirnuti čak i kada se odgovori na sva *moгуća* znanstvena pitanja. Određena premisa za ovaj stav je upravo to da čovjek treba shvatiti da postoji nešto Neizrecivo. I premda suviše hrabro i pojednostavljeno bi bilo nazivati ga Bogom kad ta riječ kod nekih ljudi ne predstavlja gotovo ništa. Viđenje o „Neizrecivom“ i „Mističnom“ može imati svatko jer o tome ne postoji nikakav zor ili spoznaja. Nadalje, Wittgenstein tvrdi da se upravo to neizrecivo *pokazuje*, i tu ponovno postoji pitanje: Ako se *pokazuje*, misli li na svijet? Smatram da je to ipak pogled na pitanje koje nije odgovoreno, neizrecivo se uvijek javlja u onom pitanju koje ne možemo odgovoriti i koje nadilazi naše iskustvo i odgovore prirodnih znanosti.

1.14. „Moji stavovi rasvjetljavaju time što ih onaj tko me razumije na kraju priznaje kao besmislene kada se kroz njih, po njima, i preko njih popeo van. (On mora tako reći odbaciti ljestve nakon što se po njima popeo) On mora ove stavove prevladati, tada će ispravno vidjeti svijet.“ (TLP 6.54)

Ovaj citat stava sam iznio u cijelosti kako bi zapravo naglasio ono što je bitno na kraju promišljanja i putu kroz njegov TLP. To su prije svega, Wittgensteinovi osobni stavovi o svemu. Iako preko njegovih osobnih stavova možemo doći do nekih objektivnih zaključaka, jasno je samo po sebi da ovim dijelom želi pokazati način kako bi svaki čovjek trebao razmišljati. U ovom dijelu putovanje ne prestaje, nego tek počinje u jednom svijetu koji je svima nama nepoznat i kojeg se najviše bojimo jer o njemu ne možemo gotovo ništa reći, a kamoli postaviti ispravno pitanje. Pred vratima Mističnog Wittgenstein miče ljestve kojima smo se popeli i ostavlja nas da upravo jednim skokom vjere otvorimo vrata u obzore koji se tiču svih nas.

1.15. „O čemu se ne može govoriti, o tome se mora šutjeti“ (TLP 7)

Premda bi mnogi mogli pomisliti kako upravo u ovom dijelu nije potrebna refleksija na izrečeni stav, Wittgenstein zapravo ovime nije završio TLP. Naprotiv, tek ga je počeo! Djelomično prihvaćajući ovaj iskaz, nadovezujem svoje mišljenje: „Ono o čemu se ne može govoriti, o tome se mora šutjeti. Međutim, to ne znači da o tome (o čemu ne možemo govoriti) ne možemo (ili ne smijemo) razmišljati.

2. RELIGIJA U RAZDOBLJU IZMEĐU TLP-a I PI-a

Gotovo 16 godina Wittgenstein nije objavljivao nijedno značajnije djelo u svojem životu. U tom razdoblju se bavio učiteljstvom, vrtlarstvom, kiparstvom i arhitekturom, i pokazao da posjeduje široke obzore i talente. Možda jedna od najznačajnijih njegovih ostvarenja u području arhitekture bila je kuća za sestru Margaret Stornborough - Wittgenstein koju je projektirao po uzoru na Adolfa Loosa zajedno sa svojim prijateljem Paulom Engelmannom. Kuću su mnogi komentirali da posjeduje „statičnu“ ljepotu kao i sam TLP.²⁵ Na nagovor Ramseya i drugih uvaženih kolega, vraća se na Cambridge kako bi predavao filozofiju. Jedna interesantna napomena koja me je tokom proučavanja zaintrigirala, te ujedno otkrila koliko je Wittgenstein značio intelektualnom svijetu, bio je njegov doček na kolodvoru u Engleskoj. Lord Keynes je napisao svojoj ženi Lydiji Lopkovi: „E pa, Bog je stigao. Upoznao sam ga danas na vlaku u 5.15!“²⁶

2.1. Kratak uvod u razmišljanja o religiji i Bogu

Wittgensteinov primjer glede ovog pitanja nije nikakva iznimka. Premda je navodno sam tvrdio da nije religiozna osoba (to jest aktivni pripadnik neke vjerske zajednice poput Crkve), sve svoje probleme i stavove je iznosio upravo sa religioznog stajališta. Možda zvuči nevjerojatno, ali to odaje koliko je važnost religija imala u njegovu životu. Ono što je mogao objasniti jasno u tim godinama na Cambridgeu iznio je u svojim predavanjima i još jednom zaintrigirao svoje tadašnje slušatelje i sadašnje mislioce svojom oštroumnosću i biranim riječima kojima je opisivao pojmove poput „dobar“, „vrijedno“, „Bog“ itd. Ono što je meni prilično nejasno jest pripisivanje Wittgensteinovih pogleda svijetu matematičara i logičara, i ne vidim razloga zašto se istog autora ne bi pripisivalo i poetima, mističarima ili religijskim znanstvenicima kad je njegov TLP pokazao da je on upravo vlasnik svih tih titula.

2.2. Predavanje o Etici

„Moja čitava namjera i, vjerujem, namjera svih ljudi koji su ikad pokušali pisati ili razgovarati o Etici ili Religiji bilo je trčati nasuprot granicama jezika“²⁷ U početku raspravljanja o etici može se naslutiti sličnost sa TLP - om u kojem Wittgenstein navodi kako smisao etike leži upravo izvan granica svijeta. Premda je ovo predavanje kratko, bogatstvo sadržaja koje je u njemu je neupitno, jer je Wittgenstein još jednom pokazao svu problematiku govora o religiji i etici.

2.2.1. *Dobro*

Wittgenstein započinje svoje predavanje sa pogledom na dobro preko definicije profesora Moorea: „Etika je opći upit u ono što je dobro“²⁸. Termin „dobro“ ili „dobar“ autor smatra nedovoljno definiranim pojmom jer može sadržavati znatno šire značenje nego što ga ima ta riječ u svakodnevnom ljudskom govoru. Dobro je, prema Wittgensteinu, ono što je vrijedno, ono što vodi smislu života, ono što je ispravan oblik življenja. Zašto autor naglašava upravo ove oblike objašnjenja? „Dobro“ je prije svega pridjev koji se stavlja ispred neke stvari ili predmeta kako bi opisali njene mogućnosti. „Dobar konj“ jest onaj konj koji je zdrav, plemenit, brz, izdržljiv. Nadalje dobar nož je onaj koji služi svojoj svrsi i to ga karakterizira kao dobar (rezanje kolača, kruha i mesa). Ali, nijedan taj pojam „dobra“ ne izriče njegovu pravu etičku vrijednost. Kada pojam „dobar“ stavimo uz „čovjek“ naše misli će stvarati u glavi karakter čovjeka kojeg smatramo dobrim u jednom drugačijem obliku te riječi. To će prije svega biti osoba koja cijeni neke vrline poput poštenja, hrabrosti ili recimo milosrđa. Međutim upravo ovim nabrojanjem vrline koje karakteriziraju dobrog čovjeka može se vidjeti određena sličnost sa Aristotelovom etikom koja koristi istu analogiju riječi kako bi objasnio ono što je dobro. Wittgenstein ipak ide dalje od tog poimanja i navodi kako etika u našem govoru sadrži samo činjenice i postupke koji nas opisuju dobrima.

Jedino shvaćanje dobra ili etičnog koje posjeduje ljudsko shvaćanje su situacije u kojima se svakodnevno susrećemo s drugim ljudima koji nas mogu procijeniti kao dobre ili loše. Sve što je šire od tog ili koliko zapravo shvaćamo navodi Wittgensteinov primjer čajnika koji jasno prikazuje ograničenost ljudskog shvaćanja etike. Ako galon vode izlijemo u njega, taj čajnik će sadržavati samo onoliko koliko mu volumen dopušta. Tako je, naime, shvaćanje etike ograničeno i nedovoljno jasno i u jeziku i u svijetu. Nadalje, Wittgenstein u svojem predavanju spominje termine „apsolutno dobro“ i „apsolutna vrijednost“ ukazujući tako, po mojem mišljenju, upravo na ograničenje ljudskog uma i na taj galon vode koji se izlije preko ruba čajnika kada se govori o etici ili religiji. U govoru o dobru ne mogu se ne osvrnuti na pitanje religije i njenoj uskoj povezanosti s vrijednostima i s onim što nazivamo „dobrim“, jer upravo preko iskustva o vrijednosti življenja u granicama svijeta čovjek shvaća svoje granice i prihvaća ono što leži izvan svijeta.

2.2.2. *Bog i shvaćanje svijeta*

Je li moguće da Wittgenstein koristi termin „Bog“? Ovo pitanje ima samo jedan odgovor, a taj je da je svijet toliko navikao na taj pojam sveprisutnosti i svemogućnosti da jednostavno ne postoji drugi „adekvatni“ naziv za takvo biće. Upravo u ovom dijelu predavanja o etici Wittgenstein nas upoznaje sa sličnostima između etike i religije. Kada govorimo o Bogu, govorimo pretežno o onom biću kojem se molimo kako bi pridobili njegovu milost. Nadalje, Wittgenstein govori o tri oblika iskustva o kojem ljudi najčešće govore.

- a) *iskustvo - Bog je stvorio svijet*
- b) *iskustvo – osjećamo se sigurnim u rukama Božjim*
- c) *iskustvo – osjećaj krivnje zbog onog što Bog ne dopušta*

Nije li ovim rečeno gotovo sve što se tiče osobnog doživljaja onog što ne možemo nikako shvatiti? Upravo u granicama jezika koji čovjek koristi ova iskustva zvuče pomalo besmisleno. Onda zašto se uopće ovi termini koriste?

Navodim Wittgensteinov citat u originalu kako bi bolje približio ono što sam time htio reći: „*Now the three experiences that I have mentioned to you (and I could have added others) seem to those who have experienced them, for instance to me, to have in some sense an intrinsic, absolute value*“²⁹ Sam Wittgenstein navodi kako je iskusio osobno ova iskustva! Kako je rasprava ovdje o religiji, nije li ovo dovoljan pokazatelj kako je Wittgenstein bio religiozna osoba? Ono što će mnogi smatrati kao paradoks bio bi nastavak istog odlomka u kojem on navodi da su upravo ta iskustva opisna, da su imala određena mjesta događanja, te da su se dogodile ondje ili ovdje. Zašto Wittgenstein govori o besmislici ili „nonsense“? Po mojem mišljenju rješenje leži u bijegu od jednog ljudskog prihvaćanja stvari kako sam naveo u prijašnjim odlomcima TLP-a. Kako bi izbjegao onu željenu sveltadu čovjeka i dokazu da je sve jasno i objašnjeno, Wittgenstein, (kao najveći vjernik) isključuje mogućnosti objašnjivog poimanja Boga, te na samom na kraju odlomka riječju paradoks sa pravom ističe kako činjenica ili iskustvo ne mogu imati natprirodnu vrijednost!

2.2.2.1. Svijet

Premda vrlo kratko, ali opet jezgrovito Wittgenstein svojim razmišljanjem o svijetu podsjeća na TLP i još jednom oštro kritizira znanstvene pristupe koji odgovaraju na pitanje kako svijet jest, ne na to da on jest. Iskustvo koje navodi kao *čudo*, koje bih naveo kao neobjašnjivo ljudskom razumu, jest samo postojanje svijeta.

U konačnom zaključku Wittgenstein navodi kako upravo ovakav govor na granicama ljudskog jezika možda pokazuje izrazitu želju da se kaže nešto o apsolutnom dobru i apsolutnim vrijednostima, te samoj religiji, ali što god čovjek rekao o toj tematici ne može se dodati našem znanju ni u kojem smislu. Ono će uvijek ostati neobjašnjivo i nedohvatljivo ljudskom razumu. Upravo je to teza koja bi trebala ostati upamćena za sva vremena, ako slučajno ikad, (ponovno), čovjek poviče: „Heureka!“ smatrajući da je izašao svojim razmišljanjima izvan svijeta i na taj način se egoistično postavio na jedno mjesto koje ne može dosegnuti ni razumom ni iskustvom.

2.3. Predavanje o filozofiji

Premda duže i znatno slojevitije predavanje, u njemu se ponajviše govori o samom promišljanju o filozofskim problemima. Jezikom čovjek objašnjava svijet koji ga okružuje i stvari u njemu, međutim pored te jasnosti o kojoj Wittgenstein priča, jezik nas može samo zavesti i uvesti u zbunjujuće područje nerazumljivog i neshvatljivog. Ono što Wittgenstein želi upravo izbjeći u tom pogledu jest prihvaćanje filozofskih problema kao onih koji nisu objašnjivi iskustvom, jer u filozofiji raspravljamo o stvarima kojima su činjenice korisne. Čovjek ne smije olako shvaćati propozicije koje se čine eksperimentalno dokazivima ili jasnima same po sebi, to jest samo -evidentnima. „Uzroci se mogu otkriti pomoću eksperimenata, ali eksperimenti ne proizvode razloge“³⁰ i zato je besmisleno govoriti da je neki eksperiment dokazao određeni razlog. Problematika pitanja filozofije je u tome da su ona takva koja se ne mogu odrediti običnim eksperimentiranjem, premda su činjenice i slučajevi koji izlaze kao rezultati i više nego potrebni filozofiji. Zašto je to tako? Filozofija se bavi pitanjima koja leže izvan svijeta i svako novo pitanje unutar svijeta samo produbljuje to pitanje kojim se filozofija bavi i ponovno baca rukavicu izazova svakom čovjeku da promišlja o njima.

Ono što je bitno u promišljanju o takvim pitanjima i pokušaju jest poznavanje pravila razmišljanja. Onog trenutka kada čovjek upozna svoje granice jezika i svijeta koji ga okružuje, neće toliko olako prihvaćati problematiku koja je važnija od bilo koje znanosti i koja se tiče svakog čovjeka.

Interesantan odlomak koji se tiče i pogleda na samu religiju (o kojoj je ovdje zapravo i riječ) jest primjer zubobolje. Jedan čovjek može reći da ima zubobolju, međutim to je toliko osobno iskustvo da drugi to ne može nikako osjetiti. Suludo je reći, smatra Wittgenstein, kako netko drugi može osjećati moju zubobolju.

Gotovo ista problematika tiče se i same religije i govora o Bogu. Premda je već i meni taj termin postao mrzak (jer ograničava razmišljanje čovjeka na jedan olako shvaćen pojam kako bi se objasnilo svemoguće biće i time apsolutno neshvatljivo) moram ga koristiti radi shvaćanja koje je postavilo čovječanstvo.

„Koliko ljudi, toliko ćudi“ je jedna stara izreka koja pokazuje koliko su ljudi različiti. Nije li onda izraz „koliko ljudi, toliko religija“ također točan? Čak i gledanje dvoje ljudi na istu stvar ne može biti isto s obzirom na stavove i pogled na svijet koje te dvije osobe imaju. Gledajmo primjer neke skulpture. Dvoje ljudi nikako ne može biti na istoj strani gledanja, premda gledaju na istu stvar. Ono što je za jednog činjenica, za drugog može biti nedokazivo. Slično je i s religijom. Premda se raspravlja o istome (Bogu), nijedno mišljenje neće biti isto, možda će imati dodirne točke s drugim, ali nipošto neće biti isto. Opet, nije li istina da je već samo promišljanje o „Neizrecivom“ dodirna točka sa svim mogućim osobnim pogledima na religije? Čak se i poneki ateisti izjašnjavaju da *vjeruju* u ljubav, kao najviši princip. Nije li to ipak određen religiozni pogled na svijet?? Nitko nije imun na vjerovanje i promišljanje o Bogu, pa tako ni ateisti i agnosticci, kako tvrdi Wittgenstein.

2.3.1. *Kratak govor o gramatici etičkih pojmova*

„Bog“, „duša“, „um“, „apstraktno“ su samo primjeri koje Wittgenstein navodi u svojem predavanju o filozofiji, međutim smatram da ne postoji čovjek koji barem jednom nije pokušao promišljati o tim bitnim pitanjima. Gramatika tih pojmova može biti itekako zbunjujuća. Zašto? Jer ljudi imaju tendenciju da uzimaju te pojmove kao stvari pritom ih postavljajući na taj način kao i svaku drugu stvar koju spoznajemo. Riječi poput tih etičkih pojmova gotovo su neobjašnjivi kao samostojni termini, a ipak čovjek se ne može odvojiti promišljanja o njima. Ono što je smiješno ili blasfemično ujedno pokazuje gramatiku riječi.³¹

2.4. **Predavanje o religiji**

Premda ne postoje njegove osobne zabilješke iz 1939.godine, kada je u tri predavanja govorio o religiji, ovi tekstovi su gotovo neizbježni u Wittgensteinovu pogledu na religiju. Prije svega to su bilješke studenata, a ne osobne bilješke autora, tako da je teško odrediti što zapravo pripada njegovoj misli o religiji. No, mislim da iz dosadašnjih tekstova možemo odrediti koji dijelovi su gotovo ili barem djelomično tipični za Wittgensteina. Svoja predavanja je podijelio u tri dijela: a. *O prirodi religijskih uvjerenja*, b. *Nesumjerljivost religioznih i nereligioznih vjerovanja* i c. *Nerazumljivost religioznih vjerovanja*.³²

Interesantno je promišljati o takvoj tematici upravo zbog činjenice što je sam autor u više navrata dao naslutiti da govori upravo o svojim subjektivnim uvjerenjima, a ne o nekim objektivnim pravilima pomoću kojih bi trebali razmatrati religiju. Prema Wittgensteinu, „*religijsko vjerovanje jest nepokolebljiva obveza koja nas vodi kroz život i nije bazirana na dokazima ili argumentima – nesumjerljivo je sa ateističkom misli u smislu da tvrdnje vjernika i nevjernika ne proturječe jedni drugima; i premda je religijsko vjerovanje nije razumno, ono ipak nije nerazumno*“³³.

2.4.1. *O prirodi religijskih uvjerenja*

U svojem prvom predavanju Wittgenstein ne govori izričito o nekoj religiji već o dodirnim točkama svake religije. Primjeri poput života poslije smrti i Sudnjeg Dana su tipični za većinu religija, no opet postoje i one koje o tome ne govore uopće, poput hinduizma i budizma. Nakon ovakve podjele postavlja se pitanje je li uopće moguće govoriti o religiji u nekom općem smislu? I kako da razumijemo Wittgensteinovu tvrdnju da ateist i teist zapravo ne protuslove jedan drugome? Primjer za to je u samom govoru i korištenju pojmova i termina. Kada naš govor uključuje riječi poput „Bog“, „duša“, „Sudnji dan“ ili „život poslije smrti“ ne možemo govoriti o izvjesnosti ili dokazivosti

naših iskaza. Ateisti bi vjerojatno upravo na toj osnovi gradili tvrdnju o neopstojnosti Božjoj i svojim tvrdnjama pokušali dokazati da je to istina, međutim jednako tako kao što je nemoguće dokazati Božju opstojnost i sve što je vezano uz taj pojam, na isti način, nemoguće je dokazati i Božju neopstojnost i sve što je vezano uz taj pojam. Već ovim stavom smatram da je Wittgenstein zaintrigirao obje strane i maknuo im čvrste temelje pod nogama. Sve što se bazira na dokazima u govoru o religiji i Bogu Wittgenstein postavlja kao inferiorno i u tome leži ono o čemu smo govorili na početku – da je ljudski um kadar *pojednostaviti stvari koje mu nisu jasne*. Taj postupak je već prisutan u još jednoj ljudskoj tvorevini koja se bez obzira na silne znanosti i religije provukla kroz čitavu crtu povijesti, a to je praznovjerje. Nije li ovo što sam sada iznio slično praznovjerju? Vjera i religija se ne može zasnivati na povijesnim činjenicama, ona je iznad tog načina dokazivanja, jednako kao što je i Božja opstojnost izvan mogućnosti dosega ljudskog zdravog razuma. Prvi Vatikanski koncil tvrdi upravo da je Božja opstojnost dokaziva svjetlom zdravog razuma isto kao što je i kršćanska religija dokazivana izvjesnošću čuda! Nije li ovo ipak oblik praznovjerja? Koja je razlika u našim glavama između ovih tvrdnji i tvrdnje da „crna mačka donosi nesreću“? Je li moguće da je 950 milijuna ljudi praznovjerno? Naime, Prvi Vatikanski sabor je u svojoj dogmatskoj konstituciji «*Dei Filius*» u poglavlju «*O objavi*» izjavio:

*Ista sveta majka Crkva drži i uči da se svjetlom naravnog ljudskog razuma, iz stvorenih stvari, sigurno može spoznati Bog, početak i cilj sviju stvari.*³⁴

Sam Papa Pio X. je u motu proprio «*Sacrorum antistitum*» g. 1910. u prisezi protiv modernizma dodao:

*«... ispovijedam da se Boga može sigurno spoznati, tako da ga se može i dokazati kao začetnika i cilj sviju stvari, 'po onome što je učinjeno' (Rim 1, 20), to jest po vidljivim djelima stvaranja, kao uzrok preko učinka.»*³⁵

S druge strane, ako Wittgenstein tvrdi da je religija bazirana na dokazima bliska praznovjerju, i s obzirom na teze koje je postavio u ovom predavanju, postoji li razmišljanje koje mu može proturječiti? Upravo u ovom Wittgensteinovom pogledu na religiju vidim nešto novo, nešto što će produbiti čovjekov pogled na ono što ne može dohvatiti, jer smatram da je previše puta čovječanstvo pokušalo pojednostavniti i sebi približiti možda najdalji pojam - a to je Bog. Svako približavanje ovome svijetu, našem svjetlu zdravog razuma je ujedno i pokušaj dokazivanja Boga kao djelomično spoznatljivog, a to zapravo jest ograničavanje onog što smatramo Neizrecivim i Neograničenim. Ujedno se to može karakterizirati i kao praznovjerje.

2.4.2. *Nesumjerljivost religioznih i nereligioznih vjerovanja*

„Ljudi u svojim religijskim ili nereligijskim uvjerenjima ne mogu kontrirati jedni drugima“ stav je koji Wittgenstein izričito naglašava u svojim predavanjima. Osoba koja kaže da vjeruje u Sudnji Dan upravo je ona osoba kojoj ateist ne može kontrirati, jednako kao što ni vjernik ne može kontrirati i dokazati svoju tvrdnju nevjerniku. Ono što je interesantno u toj cijeloj raspravi oko postojanja i nepostojanja Boga, ili Sudnjeg Dana, ili života poslije smrti jest upravo činjenica da se u istoj raspravi u dokazivanju svojih kontradiktornih tvrdnji potpuno istim terminima i pojmovima služe obje strane. Wittgensteinova predavanja o religiji mnogi gledaju sa svojevrstne skeptične osnove premda je i sam Wittgenstein čvrsto opovrgnuo već u svojem TLP 6.51 gdje tvrdi da sumnja može postojati samo ondje gdje postoji odgovor. U slučaju religije i pitanja Božje opstojnosti odgovora nema jer jednostavno ne postoji pitanje. Nadalje, kako je moguće da u jeziku vjernika i nevjernika ne postoji ona druga opcija, to jest nepostojanje kod vjernika i postojanje kod nevjernika? O čemu se zapravo radi i gdje je nastao jaz? Moja pretpostavka jednostavno leži u istome, a to je strah koji je drugačije manifestiran u obje osobe. Kod vjernika je strah manifestiran kao strah od Boga, to jest od onog bića koje je svemoguće i kojem dugujemo život, dok je kod nevjernika strah više kao oblik želje sveltavanja, nepriznavanjem mogućnosti Bezgraničnog nevjernik postavlja sebe iznad svih ostalih ljudi i tako proglašava svoj oblik vjere - u sebe samoga.

Naravno, ovaj drugi oblik je opće poznat u svijetu kao simbol znanosti koja pokušava dokazati teorijama i činjenicama nešto što je izvan njenog dosega. Što je u tom religijskom govoru onda razumno, a što ne - razumno? Može li se uopće govoriti o besmislenom govoru koji je i više nego bitan svakom pojedinom čovjeku? Ako je moguće da je taj govor besmislen, kako čitavo čovječanstvo promišlja o njemu otkad je svijeta? Nije li upravo taj pokušaj pitanja naveo čovjeka da se izdigne i stvori ono što danas vidimo kao svijet?

2.4.3. *Nerazumljivost religioznih vjerovanja*

U ovoj tematici Wittgenstein pokazuje svoje mišljenje o religijskom vjerovanju. Podsjetimo se samo onih njegovih riječi: „Ja nisam religiozna osoba (to jest član crkve ili religijske institucije), ali ne mogu ne gledati svaki problem s religijskog stajališta“³⁶ U ovom posljednjem predavanju autor pokušava naglasiti da religijsko vjerovanje nije nerazumno, već da ono, jednostavno, nije razumljivo. Ako je takvo razmišljanje neshvatljivo razumu, to ne znači da ono nije istinito³⁷ Wittgenstein postavlja dva termina, „not reasonable“ i „unreasonable“, kako bi dokazao slušateljima svoj stav. Zapravo je vrlo jednostavno. Religija nije nešto što se može shvatiti razumno, kroz razum mi možemo samo potvrditi postojanje takvih stavova i takvog govora, no to nam čak ne daje ni mogućnosti da pitamo pitanja koja se tiču same religije (poput Boga, duše, života poslije smrti i Sudnjeg Dana) jer pravih odgovora na ta pitanja jednostavno – nema. Religija je ono što će ostati duboko u svakom pojedincu neobjašnjivo i nerazumljivo bilo kojem drugom čovjeku baš kao što ne možemo „osjećati tuđu zubobolju“. Što nam preostaje iz tih predavanja?

Nakon što nam je maknuo temelje, Wittgenstein, pozivajući se pritom na Kierkegaarda, govori o vjerovanju bez obzira na apsolutnost doktrina koje, recimo, kršćanstvo nalaže. Upravo tu počinje onaj strah o kojem sam govorio, o nestanku svih onih čvrstih temelja na kojima smo stajali i spas u jedinom čistom činu vjere, bez sigurnosti i bez ikakve utemeljene tvrdnje, a za to nam treba prihvaćanje jedne činjenice – da pitanje i odgovor na tematiku religije ne postoje, te da odbacimo bilo kakva približavanja Neograničenog svjetlu razuma ili dokazima vjere jer to vodi samo u nesvjesno praznovjerje i pseudo - odgovor na pitanja koja se zapravo nikako ne mogu postaviti.

3. RELIGIJA U „FILOZOFIJSKIM ISTRAŽIVANJIMA“

Premda su predavanja o religiji i etici slijedila nakon TLP - a, ona su ipak prema mnogim misliocima oblikom i načinom izražavanja bliža „Filozofijskim Istraživanjima“. Jezične igre u ovom djelu pokazale su još jedan novitet u Wittgensteinovoj filozofiji i još jednu mogućnost da se pokuša objasniti ova zanimljiva tematika, koja se zapravo, provlačila kroz čitav njegov život. Nakon 16 godina izlazi njegova druga knjiga o kojoj je ovdje govor, i koja naravno, tvrdi kako njegovo prvo djelo treba potkrijepiti novim idejama, te na taj način čak odbaciti i neke stare. Ono što naravno mene interesira jest razvoj religije u njegovoj misli, a u ovome djelu mislim da postoji i direktnih i indirektnih stavova koji svojom jasnoćom, ili opet nejasnoćom govore o toj zanimljivoj tematici.

3.1. „Svaka riječ u jeziku nešto označava“ (PU § 13)³⁸

Ovim bih paragrafom htio započeti svoje viđenje o religiji u PU. Naime, koliko god ovo zvučalo jednostavno i jasno, Wittgenstein smatra da u jeziku postoje riječi koje nemaju značenja ili da postoje riječi koje se jednostavno ne mogu objasniti. „Bog“ je jedna od njih. No, bez obzira na sve što je ikada rekao o religiji, ovdje ponovno na jedan svoj način smatram da nas poziva da razmišljamo o svim riječima koje smo ikada izrekli u životu i da promislimo što one označavaju jer jedino ćemo tako shvatiti njihov pravi smisao. Nadalje, riječi koje se tiču religijske jezične igre jesu

one o kojima možemo najviše promišljati, a kojima nikad nećemo otkriti pravo značenje. Ovo je, po mojem mišljenju, samo još jedan oblik stepenica koje nestaju onog trena kada stanemo na njih.

3.2. Jezična igra³⁹

U ovome naslovu nisam upotrijebio citat jer se zapravo cijeli § 23 može svesti upravo na te dvije riječi. Konstruirati neki predmet na osnovu opisa, prevoditi jezik, izvršavati zapovijedi, riješiti kakav praktični zadatak, moliti, zahvaljivati, proklinjati - samo su neke od oblika jezičnih igara. Ono što je zapravo svojstveno za čovjeka jest jezik, a upravo su oblici jezika koje nazivamo jezičnim igrama ono što naš jezik pojednostavljuje i čini ga razumljivim. U pogledu religije, smatram da ne postoji čovjek koji se začudio nad molitvom ili bilo kojim oblikom religioznog vjerovanja. Najzanimljiviji dio bio bi i taj što ne postoji ateist ili nevjernik koji će se začuditi nad takvim oblikom izražavanja. Razumijevanje religiozne jezične igre uopće ne postavlja nužno uplitanje, dok recimo neki oblik posla, zapovijedi u vojsci, rad na računalu, rad u uredu i slično nužno podrazumijeva uplitanje u takav oblik jezične igre. Smatram da je tome tako upravo radi jedne stvari. Religiozna jezična igra je nešto što je svojstveno za samog čovjeka, to je oblik jezika koji se ne mora učiti. Nije li to već dovoljan dokaz da bez obzira na stav o religiji i recimo Bogu, svaka osoba koja promišlja o postojanju ili nepostojanju Boga, u vjerovanju razumije o čemu se ovdje govori?

3.3. Ime

Što je to ime? Od početka, još u Bibliji imenovanje je imalo značenje pozivanja u postojanje dok je kod Wittgensteina interesantno što je za njega imenovanje „čudesan duševni akt“ i „krštenje nekog predmeta“⁴⁰. Razlike u pogledu na značenje imena nema, međutim autor sam smatra da se o jednostavnom ili složenom ne može govoriti izvan jezičnih igara. Ponovno, upotrijebimo religijsku jezičnu igru. Istina je da se pojmovi poput „Bog“, „duša“, „Sudnji Dan“ i „život poslije smrti“ ne mogu upotrebljavati izvan jezika koji je ih obilježava, međutim ti pojmovi sami po sebi ne spadaju u okvire onoga što ljudski um može spoznati.

Ako je, prema Wittgensteinu, ime što označava nešto jednostavno, nije li istina da su pojmovi poput onih koje smo naveli ipak sve samo ne jednostavni i razumljivi?⁴¹

Filozofski problemi nastaju kada jezik ne može objasniti određeni pojam i upravo u toj igri jezik nije jednostavan. U PU § 15 Wittgenstein ponavlja da smo uveli osobna imena u jezik. Ako je „Bog“ osobno ime, nije li to imenovanje ipak iznad shvaćanja ljudskog razuma i samog poimanja značenja tog imena s obzirom na to da to nije nešto što leži u svakodnevnom jeziku kao opipljivo i jasno? Nije li to prije svega nešto nespoznatljivo, nešto što je postojalo i prije jezičnih igara? Možemo li onda imenovanje takvog pojma ostaviti pod „Bezimenim“ ili barem, „Onim što ne možemo imenovati“? Ime je pozivanje u postojanje, i premda zvuči paradoksalno, po mojem mišljenju „Bog ne postoji“ ne može se jasno prikazati kao sud jednako kao i „Bog postoji“. Zašto? Jer ako korištenjem imena želimo da neka tvrdnja ima smisla, onda svaka riječ u toj tvrdnji mora imati značenje. Nije li onda izvjesno da ateisti zapravo „ne smiju“ koristiti imena pri izražavanju svojih kontradiktornih pogleda glede Božje opstojnosti i religije??

3.4. „Filozofija jednostavno iznosi pred nas, a ništa ne objašnjava niti izvodi zaključke. Budući da je sve dostupno pogledu, nema šta ni da se objašnjava. Jer ono što je skriveno to nas i ne interesira“ (PU § 126)

Skriveno nas ne interesira? Ne bih rekao da je to istina, pogotovo u pogledu religije. Dok je u TLP jasno izlagao potrebu za negiranjem znanosti i kritiziranjem odgovora koje nam ona pruža, ovdje jasno napominje da želi izbjeći ono što se ne objašnjava. Jedna od mnogih Wittgensteinovih odlika bilo je da iznova može opreznog čitatelja zaintrigirati svojim stavovima, pa, upravo po mojem stajalištu, ovo je jedan od njih. Smatram da je upravo to način na koji je Wittgenstein davao

„odgovore“ svojim studentima. Onog trenutka kada bi ijedan od njih pomislio da ima čvrsto uporište glede nekog stava, Wittgenstein je odbacio tu stepenicu kao temelj, a čovjek bi se našao u onom padu koji cijelo vrijeme pokušava izbjeći.

Kroz njegov je život jasno bilo da su postojala razdoblja kada je prezirao filozofiju, no možda je upravo svojim djelima htio pokazati da se filozofskih stajališta kroz povijest jednostavno ne treba držati zbog toga što ne daju odgovore. Stepenice i ljestve u njegovim djelima trebaju se odbaciti, jer ono što nas drži zapravo je beskonačno razvijanje vlastitog duha i u tom procesu nema stajanja i upravo ovakvi stavovi nas bude na takve postupke.

3.5. „Ako bi se u filozofiji htjelo postaviti teze, ne bi se nikako moglo doći do diskusije o njima, zato što bi svi bili s njima suglasni“ (PU § 128)

Ovaj paragraf je jasan sam po sebi. U filozofiji nema teza. U filozofiji nema odgovora niti objašnjenja.

3.6. „...mogućnost razumijevanja...“ (PU § 143)⁴²

Interesantan je prikaz u PU § 143 u kojem Wittgenstein govori o nizu decimalnih brojki koji neki učenik mora napisati od 0 do 9. Onog trenutka kada se u tom nizu pojavi drugačiji niz (npr. 1,0,2,3,4,5...) od onoga kako mu je bilo zadano da napiše (0,1,2,3,4,5,...), mi ćemo kad tad reći da nas je „pogrešno“ razumio. U pogledu na religiju gotovo je nemoguće ne biti razumljiv, jer se ista pravila u religijskoj jezičnoj igri ne mogu primjenjivati. Zašto? Razlog je upravo taj što postoji jednak broj religijskih jezičnih igara koliko postoji i ljudi. Ono što pokušavamo opisati kao vlastito uvjerenje ili vjerovanje netko drugi može vrlo lako posve drugačije interpretirati! Premda je jasno što je molitva, život poslije smrti, duša, Bog, u opisivanju tih pojmova jedan će u dijalogu reći: „Ne, ja mislim da je to ipak...“ te tako navesti svoje viđenje i razumijevanje religijske jezične igre. Zaključak bi bio da ne postoji opći pogled na religijsku jezičnu igru.

3.6.1. Duševno razumijevanje

„Razumjeti jednu riječ, jedno stanje. Ali duševno stanje? Tugu, uzbuđenje i bol nazivamo duševnim stanjima“⁴³ Znamenitost ovog dijela paragrafa očituje se u razlikovanju od razumijevanja o kojem se pričalo u naslovu dok je ovaj dio više orijentiran na duševno razumijevanje. Može li drugi čovjek sa sigurnošću tvrditi ono što sam ne može osjetiti? Može li on to i razumjeti? Problematika je vrlo slična religijskoj jezičnoj igri gdje zapravo čovjek ne može razumjeti niti kontrirati stavovima drugog čovjeka o religiji i svemu što pripada pod taj pojam.

Recimo da se susretnu dvije osobe koje potječu iz različitih kultura i religijskih sredina. Dok jedan na grob stavlja cvijeće, drugi na grob stavlja meso, rižu, kruh i voće. Postavimo grobove jedan do drugog. Oboje će „razumjeti“ postupke onog drugog, ali mu neće nikako moći objasniti ili dokazati je li u krivu ili u pravu. Dok jedan vjeruje da ljudi jedu poslije smrti, onaj drugi vjeruje da ljudi još mirišu cvijeće. Religijska jezična igra u ovom slučaju bilo bi ponavljanje nekih gesti i postupaka koje nas stavljaju u odnos s Višim, a to je opet jednako i definiciji religije.

3.7. „Što je onda s jezikom koji opisuje moje unutarnje doživljaje i koje jedino ja sam mogu razumjeti? Kako ja riječima označavam svoje osjete?“ (PU § 256)

Može li čovjek, i kako, opisati ono što osjeća? Hoće li itko riječ „bol“ shvatiti onako kako je ja želim prikazati? Slično je s religijom. Dok neki vjeruju, mogu li opisati drugome kakav je to osjećaj? Ispunjenost ili praznina? Tjeskoba ili sreća? Svi osjećaji istovremeno? Smatram da je Wittgenstein u ovom stavu htio prikazati koliko je osobno ono što je u čovjeku, pa čak i religija. Teško je objasniti

osjećaj sreće, doduše lako ga je vidjeti na nekome, i moguće je reći da je on sretan, ali objasniti to je gotovo nemoguće.

3.8. „Opiši aromu kave!“ (PU § 610) ⁴⁴

Gotovo je jasno što je Wittgenstein htio reći i nastavkom u ovome paragrafu. Nemoguće je opisati nešto što je više osobni doživljaj i na taj način predočiti drugima kakav, recimo, okus za nas ima ta određena kava. Dvoje ljudi može različito interpretirati istu kavu, opet dvoje ljudi može različito interpretirati istu religiju. Postoje ljudi koji se deklariraju kao kršćani - jedni su oni koji redovno idu nedjeljom na misu i koji se svakodnevno mole te poštuju pravila i norme koje su im dane s vjerom. Drugi su pak obavili potrebne obrede koji ih klasificiraju kršćanima međutim oni se nimalo tako ne ponašaju. Različito interpretiranje religije upravo je ono što karakterizira čovjeka. Jedan čovjek ima jednu religiju i sigurno je da se čak i dvoje ljudi koji stoje u crkvi jedan pored drugoga razilaze barem u jednom stavu ili barem ne vjeruju jednako intenzivno.

Opisivanje upravo i religijskoj jezičnoj igri gotovo je nemoguće. Kako je i sam Wittgenstein rekao: „Kad kažem duša, mislim li pritom na nešto plinovito?“ samo je jedno od mnogobrojnih razmišljanja kojima autor želi pokazati da religija i govor o religiji nije tako jednostavan, pa čak i moguć, ali je prijeko potreban. Smatram da je riječ „govor“ ono što mnoge zbunjuje u ovom razmatranju jer se govor pretežno odnosi na priopćavanje nekih tvrdnji ili iskaza drugoj osobi, međutim ovakvim izražavanjem želim pokazati da je nam takvo promišljanje i više nego treba. Zašto? Kako bi se riješili onih dokaza koji ograničavaju ono o čemu ne možemo promišljati, i dok god budemo imali čvrste stavove na koje se upiremo kako bi išli dalje, tako dugo ćemo imati pogrešno viđenje o stvarima koje leže izvan svijeta. Viđenja o stvarima izvan svijeta ne smije biti jer onda postaju jednostavne i spoznatljive, a onda one ulaze u granice svijeta i više nisu to što bi trebale biti. Mnogi bi pitali na što da se upremo kad cijelo vrijeme mičemo stepenice i ljestve kojima smo se uspeli? Odgovor je jednostavan – ni na što. Čovjek mora shvatiti da se u promišljanju Neizrecivog ne može postavljati neke temelje, jer će se oni kad tad urušiti ako ih on sam ne slomi.

ZAKLJUČAK – OSVRT NA KIERKEGAARDA I „KULTURA I VRIJEDNOST“

Biografske crte

„Već sam u njegovoj knjizi nanjušio tragove mistike, no ono što ipak začuđuje jest kad sam ustanovio da je on već potpuno postao mistikom“ (B.Russell)⁴⁵ U svom interesantnom životu neke njegove biografske crte pokazuju da je sam Wittgenstein bio i više nego religiozna osoba. Ponajviše je cijenio mistiku zbog nemogućnosti jasnog izražavanja mišljenja o onome što leži izvan granica svijeta i u ratnim godinama, na bojištu, u spisu L. N. Tolstoja, u jedinoj knjizi koju je mogao kupiti, nalazi nešto sasvim novo – nešto što iznova može proučavati i čitati. U osobnim memoarima piše kako je čovjek slobodan samo po Duhu⁴⁶ i visoko cijeni Dostojevskog zbog njegove veoma velike religioznosti. Ovih nekoliko činjenica pokazuje da je i prije samog TLP - a Wittgenstein bio religiozna osoba sklona mistici, te suzdržavanju izražavanja mišljenja i stavova o onostranom. Jedan od biografskih dokaza o njegovoj religioznosti ujedno je i činjenica da se odrekao velikog bogatstva i svoga baštinjenog imanja. To je čin koji neodoljivo podsjeća na dogodovštinu iz Matejeva Evanđelja i prisposobi o pozivu Isusa Krista bogatom mladiću da se odrekne svoga bogatstva i krene za njim.⁴⁷ U životu Ludwiga Wittgensteina bilo je nekoliko trenutaka kada je i on sam, koliko god razuman bio, izgledao odsutno, mistično, kao da je bio u nekom zanosu. Paul Engelmann, arhitekt koji je s njim radio na projektu glasovite kuće u Beču i njegov prijatelj, pamti riječi poput ovih:

„Kad se vidimo na posljednjem sudu...“ i Wittgensteina kakvog, smatram, nitko nikad nije vidio. Taj izniman um uvijek je težio vlastitom usavršavanju, a izluđivala ga je činjenica da mu je taj ideal bio toliko daleko. U svojim postupcima mnogi su ga stavljali pored Kierkegaarda koji je svoj život posvetio istraživanju apsurdnosti Boga koji je postao čovjekom.

Kierkegaard

Od svih apsurdna koji postoje, moram se složiti s Kierkegaardom, najrazumnije je vjerovati u apsurdne tvrdnje kršćanstva. Bog je postao ograničeno biće i umro za nas na križu. Kako je to moguće? U svojim tezama taj izniman mislilac ni u jednom trenutku nije dao slušatelju do znanja da je neka od njegovih postavki glede religije sigurna ili barem djelomično utemeljena. Sličnost s Wittgensteinom upravo stoji u tome da postoji ono što sami moramo prepoznati kao besmisleno, ali važno.

Wittgenstein nije bio religiozan pisac, Kierkegaard jest. Većina Kierkegaardovih djela bila je povezana s religijom, dok je Wittgenstein bio zaokupljen religijskim pogledom na stvari koje ga okružuju. U čemu je onda ta nevjerojatna sličnost?

U tome što su obojica smatrali religiju idealom koji treba dostići, ono što bi trebalo obilježavati ljudski život, i premda sami nisu nikada postigli taj ideal, nikada se nisu prestali ponašati kao oni propovjednici koji su kritizirali religijske institucije (pretežno Crkvu), ujedno ukazujući na to da je odnos čovjeka i Boga privatna stvar svakog pojedinca. Kierkegaard je prije svega tvrdio da ne postoji opća shema vjere, te je uvijek iznova pokušavao preodgojiti sugrađane upućujući ih na izvorne vrijednosti evanđeoskog kršćanstva. Nije li Wittgenstein svojim stavovima i predavanjima o religiji pokazao da čovjek treba odbaciti „dokaze“ koji upućuju na postojanje? Čovjek treba tražiti temelj svog temelja, uvijek iznova mora odbaciti ono što je prihvatio kao sigurno, jer će to uporište ionako s vremenom oslabiti i nestati. Sličnost osjećaja koji se javlja nestankom tih temelja upravo najbolje opisuje Kierkegaard i naziva je tjeskoba. Taj osjećaj čovjeka upravo tjera da razmišlja o sebi, da uvidi svoje grijeha i da uvidi kako je prije svega duhovno biće. Smatram da bi sam Wittgenstein prihvatio ovaj termin kao ključan u pronalaženju samoga sebe, odbacivanju besmislenih pitanja unutar granica svijeta i okretanju onome što leži izvan dosega.

„Culture and Value“

Ovo Wittgensteinovo djelo, objavljeno nakon njegove smrti, sastoji se od autorovih osobnih bilježaka o religiji, umjetnosti, vrijednostima, glazbi i prirodi filozofskih aktivnosti. Upravo u tom djelu daje se naslutiti ono što je Russell davno prije primijetio na Wittgensteinu. Bila je to jedna mistična crta koja ga je pratila tijekom njegova cijelog života, koja se očitovala u svim njegovim djelima i služila kao svojevrsan potpis svemu onome što je smatrao i više nego relevantnim. To relevantno, premda mnogi to ne bi htjeli priznati, bila je i religija. Razumijemo li određeni govor kada se o njemu govori o onome što ne možemo nikako razumjeti? Nije li istina da nekima od nas kineski predstavlja kvocanje jezikom dok je drugima jezik?⁴⁸ Upravo u tom nerazumijevanju Wittgenstein pronalazi jednu crtu koja je bliska svima, a to je religija. No, koliko god pokušavali izraziti ono što ne možemo nikako objasniti, to nas je uvijek vuklo praznovjerju. „Samo natprirodno može objasniti Natprirodno“⁴⁹ stav je koji objašnjava upravo taj način gledanja na stvari koje leže izvan granica naše spoznaje i našeg svijeta. Nadalje, u ovom iznimnom djelu Wittgenstein još jednom navodi kako znanost ne odgovara na ona pitanja koja bi trebala objasniti temeljno „Zašto?“ koje se tiče svih nas, već nas iznova baca u san uvjeravajući nas u svoju vjerodostojnost.⁵⁰ Ludost koja slijedi upravo slijedi iz nereligioznosti čovječanstva⁵¹ koje uporno želi zaobići pitanje o samome sebi. Dodatnim proučavanjima, kako smo već vidjeli, znanost ne zaobilazi to pitanje, već sve više shvaća njegovu važnost i prije svega neizbježnost. Upravo filozofija pokazuje kako u pitanju onog što leži izvan čovjek uvijek treba mijenjati svoju poziciju, uvijek se mijenjati, uvijek se kretati, jer kao i stajanje na jednoj nozi⁵², može rezultirati gubljenjem ravnoteže i padom. Ovim

riječima, po mojem mišljenju, Wittgenstein ponovno baca one ljestve i temelje o kojima govori kada priča o religiji.

Ono što Wittgenstein stavlja ispred svega jest – vjera. Pozivajući se na Kierkegaarda, govori o Duhu⁵³ koji određuje ono što je esencijalno za život, a u nastavku svoga razmatranja određuje kršćanstvo kao ono koje nije bazirano na povijesti premda je pisano na taj način. Upravo tim stavom poziva nas da nam ta poruka bude na drugačijem mjestu u našem životu, a u tome nema nikakvog paradoksa.⁵⁴ Kako onda objasniti Isusovo uskrsnuće? Ako to nije dokazivo razumom, što je prvi izbor čovjeka u dokazivanju, što nam onda daje sigurnost o kojoj govori autor? Sigurnost je vjera, ne razum i mudrost, jer vjera je „moje srce, moja duša...“, a ne moj spekulativni intelekt⁵⁵ Ovdje se može naslutiti onaj trzaj iz drijemeža u koji nas baca znanost i religijske institucije koje tvrde da postoje „dokazi“. Vjera je ono što je osobno za svakog čovjeka, nešto što se ne može jednostavno generalizirati, nešto što svaki čovjek mora otkriti u sebi. „Vjeruj, neće ti biti ništa!“⁵⁶ Riječju „Bog“ ne pokazujemo ono na *koga* mislimo, već što mislimo.⁵⁷ Mudrost u ovim Wittgensteinovim riječima postaje neznatna i siva⁵⁸, nestrastvena, a sam autor izdiže, kao i Kierkegaard, novu strast–vjeru.⁵⁹ Premda se kosi sa Wittgensteinovim prethodnim djelima da trebamo izbjegavati ono o čemu se ne može govoriti, ovdje nas sam autor poziva da govorimo „nonsense“, to jest ono što ne možemo razumjeti kako bi sami otvorili put vjeri. No, koja je razlika između vjere i praznovjerja? Wittgenstein navodi kako jedna od njih proizlazi iz straha i lažne znanosti, dok druga je povjerenje.⁶⁰

Čovjek, religiozni mislilac, izgleda kao da hoda po zraku⁶¹, on je onaj koji je odbacio „ljestve“ i počeo vjerovati. Upravo život i vjera jest ono što čini svijet prepun boja. U našoj imaginaciji, četvrtoj dimenziji, čovjek je apsolutno slobodan promišljati o onome što ne može pokazati, a tiče se i same vjere. Kako ne možemo misliti boju, a time potkrepljujem svoj stav⁶², ne možemo misliti ono što se tiče svih nas, a leži izvan granica svijeta. „Misliti“ je riječ koja se odnosi na razum, a preko razuma čovjek ne može hodati „po zraku“ i ne može nikako zamisliti apsurdno ili vjerovati u to. Nakon što je odredio granice mišljenja, Wittgenstein je ostatak prepustio vjeri. Usuđujem se na kraju ovoga rada izreći svojevrstan „zaključak“ o svemu što sam napisao.

„Ono o čemu se ne može misliti, (pritom mislim na Boga), o tome se može jedino vjerovati“
A sada.... odbacite ljestve

LITERATURA

ENGELMANN, Paul, *Ludwig Wittgenstein. Briefe und Begegnungen*, R. Oldenbourg Wien und München 1970.

FESTINI, Heda: „Kontinuitet Wittgensteinovih pogleda na religiozno vjerovanje“, u: *Filozofska Istraživanja* 28 god. 9 (1989) sv.1., 247 - 254.

KRKAČ, Kristijan: „*Believing in God as trust, as reasonable thing to do, and as form of life*“ članak u pripremi za objavljivanje u časopisu „Scopus“ iduće godine

LUČIĆ, Siniša: „*Adolf Loos: Više se ne želim baviti arhitekturom!*“ u: „*Ne misli, gledaj!*“, zbornik radova studentskog simpozija o filozofiji Ludwiga Wittgensteina, Cosmopolitan Consulting d.o.o., Zagreb, 2003, 347 - 353.

MACAN, Ivan: „*Je li Wittgenstein bio religiozan?*“, *Obnovljeni Život*, (56) 4 (2001), 503 - 511.

MACAN, Ivan: *Ludwig Wittgenstein kao čovjek i mislilac*, U zborniku *Ne misli, gledaj!* Zagreb 2003, str. 35 - 61.

MALCOLM, Norman: *Wittgenstein. A Religious Point of View?* Routledge London 1997.

MONK, Ray: *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*, Vintage Books, London 1991

STUDENTSKI simpozij o filozofiji Ludwiga Wittgensteina: „*Ne misli, gledaj!*“, Cosmopolitan Consluting d.o.o., Zagreb, 2003.

VON WRIGHT, G.H., *Wittgenstein*, Suhrkamp Taschenbuch 887, Frankfurt a.M. 1990; naslov originala: *Wittgenstein*, Oxford 1982.

IZVORI

WITTGENSTEIN, Ludwig: „*Tractatus Logico - Philosophicus*“, Zagreb, Moderna Vremena, 2003.
 WITTGENSTEIN, Ludwig: „*Filosofska istraživanja*“, Beograd, Nolit, 1980.
 WITTGENSTEIN, Ludwig: „*Culture and Value*“, Blackwell Publishing, 1977.
 WITTGENSTEIN, Ludwig: *Tagebücher 1914 - 1916*, u Schriften 1, Suhrkamp Frankfurt am Main, 1969. str. 85 - 278.

INTERNET IZVORI

<http://faculty.frostburg.edu/phil/forum/Metaphor.htm>
<http://www.iep.utm.edu/w/wittgens.htm>
<http://rideau.carleton.ca/philosophy/cusjp/v19/n1/talbert.html>
<http://www.examinelifejournal.com/archives/vol2ed7/wittgenstein.shtml>
<http://www.mith.demon.co.uk/philmymag.htm>
<http://home.clear.net.nz/pages/ccreegan/wk/>
<http://www.humboldt.edu/~jwp2/lhowto.htm>
http://en.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Wittgenstein
<http://ccwebster.net/gabe/Wittgenstein%20and%20Religion.htm>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Fact>
<http://www.iep.utm.edu/w/wittgens.htm#H3>
http://en.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Wittgenstein#The_.22lost_years.22:_life_after_the_Tractatus
http://en.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Wittgenstein#Returning_to_Cambridge
http://www.galilean-library.org/witt_ethics.html
<http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/at/wittgens.htm>
http://www.infidels.org/library/modern/michael_martin/wittgenstein.html
http://www.herts.ac.uk/philosophy/Aris_Soc.html

¹ Ovaj rad je diplomski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. sc. Ivana Macana. Za savjete zahvaljujem i asistentu dr. sc. Kristijanu Krkaču.

² „Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen.“

³ Usp. TLP 6.522

⁴ IZ: TLP, Predgovor.

⁵ L. Wittgenstein, *Tagebücher 1914-1916*, datum 8.7.16. u Ludwig Wittgenstein, Schriften 1, Suhrkamp Verlag Frankfurt a.M. 1969, str.166; usp. Zbornik: Ne misli, gledaj! Zagreb 2003, str. 47, prijevod I.Macan

⁶ „Wir können nichts Unlogisches denken, weil wir sonst unlogisch denken müssten“

⁷ „Man sagte einmal, dass Gott alles schaffen könne, nur nichts, was den logischen Gesetzen zuwider wäre. –Wir könnten nämlich von einer „unlogischen“ Welt nicht *sagen* wie sie aussähe.“

⁸ Vidi naslov 1.2.

⁹ Usp: TLP 4.111, 4.112.

¹⁰ Usp: TLP 4.114, 4.115

¹¹ „Die „Erfahrung“, die wir zum Verstehen der Logik brauchen, ist nicht die, dass sich etwas so und so verhält, sondern, dass etwas *ist*: aber das ist eben *keine* Erfahrung. Die Logik ist *vor* jeder Erfahrung- dass etwas so *ist*. Sie ist vor dem Wie, nicht vor dem Was.“

¹² „Tako ljudi zastaju pri prirodnim zakonima kao pri nečem nedodirljivom, kao stari pri Bogu i sudbini. I jedni i drugi imaju pravo i krivo. Stari su svakako utoliko jasniji što priznaju jasan završetak, dok prema novom sistemu treba izledati kao da je *sve* objašnjeno.“

¹³ „Prisile, po kojoj bi se nešto moralo dogoditi zato što se dogodilo nešto drugo, nema. Postoji samo logička nužnost.“

¹⁴ „U osnovi čitavog modernog pogleda na svijet leži iluzija da su takozvani prirodni zakoni objašnjenja prirodnih pojava.“

¹⁵ „Smisao svijeta mora ležati izvan svijeta. U svijetu je sve onako kako jest i sve se događa onako kako se događa; u njemu nema nikakve vrijednosti – a kad bi je bilo, onda ona ne bi imala vrijednosti.“

Ako postoji neka vrijednost koja ima vrijednost, ona mora ležati izvan sveg događanja i takobivstovanja. Jer sve događanje i takobivstovanje je slučajno. Ono što ga čini ne-slučajnim ne može ležati u svijetu, jer bi to nače bilo opet slučajno“

¹⁶ Iz: Jorn K. Bramann: The Educating Rita Workbook Copyright 2004 ©

Usp: <http://faculty.frostburg.edu/phil/forum/Metaphor.htm>

¹⁷ „Usp: MALCOLM, Norman: Wittgenstein. *A religious point of view?* Routledge, London, 1997, str. 21. "Wittgenstein mature life was strongly marked by religious thought and feeling. I am inclined to think that he was more deeply religious than are many people who correctly regard themselves as religious believers“, vlastiti prijevod teksta: „Wittgensteinovo zrelo doba je snažno obilježeno jednom religioznom mišlju i religioznim osjećajem. U potpunosti sam sklon mišljenju da je bio puno više religiozan nego mnogi ljudi koji su se ispravno smatrali religioznim vjernicima.“

¹⁸ Usp: TLP 5.63: Ja sam svoj svijet (Mikrokozmos)

¹⁹ Usp: TLP 5.62: „...da je svijet *moj* svijet, pokazuje se u tome što granice jezika (*onog* jezika koji samo ja razumijem) znače granice *moga* svijeta.

²⁰ „Vremenska besmrtnost čovjekove duše, to jest dakle njezin vječni daljnji život i poslije smrti, ne samo što nije ni na koji način zajamčen nego prije svega ta pretpostavka uopće ne pruža ono što se njome oduvijek htjelo postići. Ta zar se ne rješava neka zagonetka time što živim vječno? Nije li taj vječni život isto tako zagonetan kao i sadašnji? Rješenje zagonetke života u prostoru i vremenu leži *izvan* prostora i vremena. (Nisu problemi prirodne znanosti ono što treba riješiti)“

²¹ „Činjenice pripadaju sve samo u zadatak, ne u rješenje.“

²² „Nije mistično *kako* je svijet, već *da* on jest“

²³ „Promatranje svijeta kao sub specie aeterni je njegovo promatranje kao – ograničene – cjeline. Osjećaj svijeta kao ograničene cjeline je mistični osjećaj.“

²⁴ „Skepticizam nije neoboriv, nego očigledno besmislen ako hoće posumnjati o onome o čemu se ne može pitati. Sumnja može postojati samo tamo gdje postoji odgovor; a ovaj samo tamo gdje se nešto *može reći*.“

²⁵ Usp: VON WRIGHT, G.H., *Wittgenstein*, Suhrkamp Taschenbuch 887, Frankfurt, a.M. 1990, str.32, naslov originala: *Wittgenstein*, Oxford, 1982.

²⁶ Usp: MONK, Ray, *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*, Vintage Books, London, 1991, str.255.

²⁷ „My whole tendency and; I believe, the tendency of all men who ever tried to write or talk about Ehtics or Religion was to run against the boundaries of language“ (moj prijevod prema originalnom tekstu na internetu web - stranica http://www.galilean-library.org/witt_ethics.html)

²⁸ „Ethics is the general enquiry into what is good.“

²⁹ „Upravo ova tri iskustva koja sam *Vam* naveo (*a mogao sam navesti i ostale*) čine se onima koji su ih iskusili, naprimjer ja, da imaju u nekom smislu pravu i apsolutnu vrijednost“ Moj prijevod prema originalnom tekstu na internetu web – stranica http://www.galilean-library.org/witt_ethics.html

³⁰ „Causes may be discovered by experiments, but experiments do not produce reasons“ Usp: *Wittgenstein's Lectures, Edited by Alice Ambrose*, publ. Blackwell, 1979, br.4. Tekst na internetskoj stranici <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/at/wittgens.htm>. Vlastiti prijevod teksta.

³¹ What is ridiculous or blasphemous also shows the grammar of the word“ Usp: Usp: MONK, Ray, *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*, Vintage Books, London, 1991, str.255.

³² http://www.infidels.org/library/modern/michael_martin/wittgenstein.html [Usp. Ludwig Wittgenstein, *Vorlesungen und Gespräche über Ästhetik, Psychologie und Religion*, Kleine Vandenhoeck-Reihe,267/268/269, str. 87-110].

³³ „Religious belief is an unshakable commitment that guides one's entire life and is not based on evidence or arguments; it is incommensurable with atheistic thought in the sense that the assertions of believers and nonbelievers do not contradict one another; and although religious belief is not reasonable, it is not unreasonable“ [vlastiti prijevod; Michael Martin: Wittgenstein's Lecture's on Religious Belief].

³⁴ Denzinger- Hünermann, br. 3004; hrvatski prijevod: Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu, str. 552.

³⁵ Isto, br. 3538; hrv. prijevod str. 652.

³⁶ “I am not a religious man [that is a member of a church or a religious community], but I cannot help seeing every problem from a religious point of view.” L. Wittgenstein. Usp: KRKAČ, Kristijan: „*Believing in God as trust, as reasonable thing to do, and as form of life*“

³⁷ Usp: „Am I to say they are reasonable? I wouldn't call them unreasonable!“

³⁸ „Kad kažemo: „Svaka riječ u jeziku nešto označava“ time, prije svega, još uopće ništa nije rečeno, ukoliko nismo točno objasnili razliku želimo napraviti. (Štoviše, moglo bi biti da razlikujemo riječi jezika (8) od riječi „bez značenja“, kakvih ima u pjesmama Louisa Carrola ili od riječi juhaha lado lele iz neke pjesme“

³⁹ „...Izrazom jezična igra treba se ovdje istaknuti činjenica da je govorenje jezika dio jedne djelatnosti ili životne forme...“ Usp: PU § 23

⁴⁰ Usp: PU § 38

⁴¹ „...Ime zapravo treba da označava nešto jednostavno...“ Usp: PU § 39.

- ⁴² „Prvi od ovih redova treba biti red prirodnih brojeva u decimalnom sistemu....kako on razumije taj sistem? ... Npr. Vodimo mu ruku pri prepisivanju reda od 0 do 9....mogućnost razumijevanja zavisiti će o tome je li on kadar pisati samostalno dalje...“
- ⁴³ Usp: PU § 154 a
- ⁴⁴ „...Da li nam nedostaju riječi, A za što nam one nedostaju?...“
- ⁴⁵ MACAN, Ivan: „Je li Ludwig Wittgenstein bio religiozan?“ u: OŽ, (56) 4 (2001) str. 505.
- ⁴⁶ Isto, str. 506.
- ⁴⁷ MACAN, Ivan: „Je li Ludwig Wittgenstein bio religiozan?“ u: OŽ, (56) 4 (2001) str. 507.
- ⁴⁸ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str. 3.
- ⁴⁹ „Only something supernatural can express the Supernatural“ iz: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.3.
- ⁵⁰ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.7.
- ⁵¹ „Religious as madness is madness springing form irreligiousness“ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, str.13.
- ⁵² „In philosophizing it is important for me to keep changing my position, not to stand too long on one leg, sa as not to get stiff“ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.32.
- ⁵³ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.37.
- ⁵⁴ „Here you have a message!- don't treat it like as you would another historical message! Make a quite different place for it in your life..“ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str. 37.
- ⁵⁵ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.38.
- ⁵⁶ „Go on, believe! It does no harm!“ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.45..
- ⁵⁷ „The way we use the word „God“ does not show whom you mean, but what you mean“ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.50.
- ⁵⁸ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.61.
- ⁵⁹ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.64.
- ⁶⁰ „Religious faith and superstition are quite different. The one springs from fear and false scinece. The other is a trusting.“ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.82.
- ⁶¹ Usp: WITTGENSTEIN, Ludwig: Culture and Value, Blackwell Publishing, 1977, str.84.
- ⁶² LUČIĆ, Siniša: „Adolf Loos: Više se ne želim baviti arhitekturom!“ u: „Ne misli, gledaj“, zbornik radova studentskog simpozija o filozofiji Ludwiga Wittgensteina, Cosmopolitan Consulting d.o.o., Zagreb, 2003, str. 352.